

१००
१०

ॐ य
छान्दोग्योपनिषत्

१००
१०

ग्रन्थनामः-	~~छान्दोग्योपनिषत्~~	(प्रतमां)
कर्तृनामः-	० ० ०	
विषयः-	वैदिकसाहित्यम्	

Chandogyopanishad

162 ✓

वाचकधर्मसतः सज्जयेतेतिसत्येवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयंतेदंशत
 तबहुस्यां प्रजायेयेतितत्तेजोसृजततनेजरोक्षतबहुस्यां प्रजायेयेतितदपोसृ
 जततस्माद्यत्र कचरोचतिस्वेदेवपुरुषस्तेजस एवतदध्यापोजायंतेताआ
 पदेक्षंतवह्यः स्यामप्रजायेमहीतितात्रनमसृजंततस्माद्यत्र कचवर्ष
 तितदेनभ्रापेष्टमन्त्रंभवत्यद्वय एवतदध्यानाद्यंजायते॥२॥तेषांस्त्वेषां
 भूतानां त्रीण्येवबीजानिभवंत्याडजंजीवतमुद्रिज्जमितिरेयं देवतेक्षत
 हंताहमिमास्तिस्त्रोदेवताअनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याक
 रवाणीतितासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकांकरवाणीतिमेकांकीसंयदेवेतमा
 स्तिस्त्रोदेवताअनेनैवजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरोतासां त्रि
 वृतं त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथातुखलुसोम्येमास्तिस्त्रोदेवतास्त्रिवृत्त्रि
 वृदेकैकाभवतितन्मेविजानीहीति॥३॥यदग्रेरोहितंरूपंतेजसस्तद्रूपंयष्टु
 क्तं तदपांयत्कृष्णं तदन्तस्यापागादग्नेरग्नित्वंवाचारभणविकारोनामधे ३
 यं त्रीणि त्रिपाणीत्येवसत्यंयदादित्यस्यरोहितंरूपंतेजसस्तद्रूपंयष्टुक्तं
 तदपांयत्कृष्णं तदन्तस्यापागादादित्यादादित्यत्वंवाचारभणविकारो

नामधेयं त्रीणिरूपाणीत्येवसत्यंयच्चंद्रमसोरोहितंरूपंतेजसस्तद्रूपंयष्टु स
 क्तं तदपांयत्कृष्णं तदन्तस्यापागाच्चंद्रमसोरोहितंरूपंतेजसस्तद्रूपंयष्टुक्तं
 यं त्रीणिरूपाणीत्येवसत्यंयद्विद्युतोरोहितंरूपंतेजसस्तद्रूपंयष्टुक्तं
 तदपांयत्कृष्णं तदन्तस्यापागाद्विद्युतोविद्युत्वंवाचारभणविकारोना
 मधेयं त्रीणिरूपाणीत्येवसत्यमेतद्वस्मवेतद्विदांसमाहुः पूर्वमहाशाला
 महाश्रोत्रियानानोषकैश्च्यनाश्रुतममतमावतातमुदाहरिष्यतीतिमे
 षोविदांचक्रुर्दुरोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदांचक्रुर्धे
 दुष्टं कृमिवाभूदित्यपांरूपमिति तद्विदांचक्रुर्धेदुष्टं कृमिवाभूदित्यन्त
 स्यरूपमिति तद्विदांचक्रुर्धेविज्ञातमिवाभूदित्येतासामेवदेवतानां
 समास इति तद्विदांचक्रुर्धेधातुखलुसोम्येमास्तिस्त्रोदेवताः पुरुषं प्रा
 यत्रिवृत्त्रिवृदेकैकाभवतितन्मेविजानीहीति॥४॥अन्नमशितं त्रेधा
 विधीयतेतस्ययः स्रष्टविष्टोधातुस्तत्पुरुषंभवतिपोमध्यमस्तन्मांसं पो
 णिष्टस्तन्मन आपः पीताश्चेधाविधीयंतेतासांयः स्रष्टविष्टोधातुस्तन्म

२

अथ वक्ष्ये यो मध्यमस्तत्रोहितं योषिष्ठः स प्राणस्ततो शितं ने धाविष्ठीयने तस्य चः
 स्थविष्ठो धानुस्तदस्विभवति यो मध्यमः समज्जा योषिष्ठः सावागन्तमयं हि
 सोम्य मन आ यो मयः प्राणस्ततो मयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञापय
 त्वितितथा सोम्येति हो वाच ॥ ५ ॥ दध्नः सोम्यमध्यमानस्य योषिमास ऊर्ध्वः
 समुदीक्षति तत्सर्विर्भवत्येव ने वरखलु सोम्योन्नत्यमनस्य योषिमास
 ऊर्ध्वः समुदीक्षति तत्समो भवत्येष सोम्यपीयमानां योषिमास ऊर्ध्वः
 समुदीक्षति स प्राणो भवति तेजसः सोम्याश्रयमानस्य योषिमास ऊर्ध्वः
 समुदीक्षति सा वा भवत्यन्नमयं हि सोम्यमन आ यो मयः प्राणस्ततो मयी
 वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञापय त्वितितथा सोम्येति हो वाच ॥ ६ ॥
 षोडशकलः सोम्यपुरुषः पंचदशाहानि मांशिका ममपः पिबा यो मयः प्रो
 णो न पिबतो विष्ठेत्ये तदति सह पंचदशाहानि नाशा भहे न मुपससाद किं ब्र
 वीमि भो रत्युचः सोम्य यज्ञं वि सामानीति स हो वाच न वे मा प्रतिभांति भो र
 तितं हो वाच यथा सोम्यमदतो भ्याहितस्यै को गारः खद्योतमात्रः परिशि
 ष्टः स्थानेन न तोपि न बहू दहे देवं सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलानि

२

100
10

१३

अथ छांदोग्यप्रश्नः सप्तमः ॥ ४५ ॥ प्रपाठकारं भयत्राणि ॥ १५ ॥ १॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभूते नमः ॥ हरि ॐ ॥ श्वेतकेतुर्हीरुणे य आ सतं हपि
 तो वाच श्वेतकेतो वस ब्रह्म च धनं वै सोम्यास्म कुलीनोऽननूच्य ब्रह्म बंधुरिव
 भवतीति सह द्वादशवर्ष उष्ये चतुर्विंशति वर्षः स कीर्त्तन धीत्य महामना अनू
 चानमानी स्तब्ध एवाय तं हपितो वाच श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना अनूचा
 नमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राश्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमं मतमविज्ञातं वि
 ज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति यथा सोम्यैकेन मृत्सिंहे न सर्वं मृ
 न्मयं विज्ञातं स्याद्वा चारं भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं यथा सोम्यै
 केन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्याद्वा चारं भणं विकारो नामधेयं लोह
 मित्येव सत्यं यथा सोम्यैकेन रत्नं कृतं तनेन सर्वं काष्ठं यद्विज्ञातं स्या
 द्वा चारं भणं विकारो नामधेयं काष्ठं यद्विज्ञातं स्यात्तमेव सोम्यै स आदे
 शो भवतीति न वै तन्नं भगवंतस्त एतद्वेदियु र्यथोक्तं तद्वेदियु न्कथं मे ना
 वक्ष्यन्ति भगवांस्त्वेव मे तद्विद्वी त्वितितथा सोम्येति हो वाच ॥ ३ ॥ स दे
 व सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तद्वैक आहुरस देवेभ्य आसी
 देकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायते कुनस्तु खलु सोम्येवं स्यादिति हो

३ दममूलं भविष्यतीति तस्य कर्मलं स्यादयत्रान्तादेवमेव खलु सोम्यान्ने
 नशुंगेनापोमूलनिच्छादिः सोम्यशुंगेन तेजोमूलमन्विच्छते जसा सोम्यशुं
 गेन समूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्यतिष्ठा
 ष्ठा अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गो
 ना योश्चनायः पुरुषनाय रत्येवं त तेज आचष्ट उदयेति तत्रैते देवशुंग
 मुत्पत्ति तं सोम्य विजानी हि नेदममूलं भविष्यतीति तस्य कर्मलं स्या
 दयत्रान्तादेवमेव खलु सोम्यान्ने नशुंगेनापोमूलनिच्छादिः सोम्यशुं
 गेन तेजोमूलमन्विच्छते जसा सोम्यशुंगेन समूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्यतिष्ठा
 यथा तुरबलु सोम्येमास्ति सोदेवताः पुरुषं प्राप्या त्रिवृत्रिदं कैकाभ
 बतितदुक्तं पुरस्तादेव भवत्यस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि
 संपद्यते मनः प्राणो प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां स एषे षोणि
 मैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्सं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति त्वय
 एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ८ यथा सोम्य
 मधुमधु कृतो निस्तिष्ठति ना नात्ययानां वृक्षाणां रसान् समवहारमे

३

कतोरसंगमयंति ते यथा तत्र न विवेकं लभंते मुप्याहं वृक्षस्य रसोऽस्य मुप्याहं वृक्ष
 सो स्य रसोऽस्य वमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्यते विदुः सति संपद्यते
 इति तदहं व्याघ्रो वासि होवाच को वा वराहो वा कीटो वा पतंगो वा दंशो वा मशको वा
 मधुद्रवति तदा भवंति सय एषोणि मैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्सं स आत्मा तत्त्वमसि न
 श्वेतकेतो इति त्वय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ९
 माः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यंदंते पश्चोत्पत्ती न्यस्ताः समुद्रास्तमुद्रमे
 वापि यंति स समुद्र एव भवति ना यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीत्ये
 वमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति
 तदहं व्याघ्रो वासि होवाच को वा वराहो वा कीटो वा पतंगो वा दंशो वा मशको वा
 वायुद्रवति तदा भवंति सय एषोणि मैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्सं स आत्मा
 तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति त्वय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवा
 च १० ॥ अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेभ्या हन्याज्जीवन्स्त्रिवेद्यो मध्ये
 भ्या हन्याज्जीवन्स्त्रिवेद्यो ग्रेभ्या हन्याज्जीवन्स्त्रिवेद्य एष जीवेनात्मनानुब्रू
 तः वेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठत्ययदेकोशाखं जीवे जहात्यथ ताशुष्यति

४ द्वितीयां जहात्यथ सा श्रुष्यति तृतीयां जहात्यथ सा श्रुष्यति सर्वं जहाति सर्वः
 श्रुष्यत्येवमेव खलु सोम्य विद्वीति हो वाचजीवापेतं वाचकले दं चियते नजी
 वाचियते इति स एवो णि मैतदात्ममिदं सर्वं तत्सं स आत्मा त्वमसि
 श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगा वाचिज्ञापयत्विति तथा सोम्येति हो वाच ॥ १० ॥
 यज्ञेना धफलमत आहरेतीदं भगवदिति भिंधीति भिन्तं भगवदिति किमत्र
 पश्यसीत्यण्वदे मा धाना भगवत्सा सामं गे कां भिंधीति भिन्ना भगवदिति
 किमत्र पश्यसीति न किंचन भगवदिति तं हो वाच यं वै सोम्येतमणिमानं न नि
 भाल य स एतस्य वै सोम्ये षो णि म् एव महात्यग्रो धास्ति इति श्रुत्स्व सोम्ये
 तिस एवो णि मैतदात्ममिदं सर्वं तत्सं स आत्मा त्वमसि श्वेतकेतो इति
 भूय एव मा भगा वाचिज्ञापयत्विति तथा सोम्येति हो वाच ॥ ११ ॥ लवणमेत
 दुदकेन धायाधमा प्रातरुपसीदथा इति सह तथा चकार तं हो वाच यद्वा
 लवणमुदके वा धा अंगतदा हरेति तद्वा मश्यन विवेद यथा विलीनं मेवांगा
 स्यातादा चामेति कथमिति लवणमिति मध्यादा चामेति कथमिति लवण
 मित्यंतादा चामेति कथमिति लवणमित्यभिप्राश्येन दधमोपसीदथा इति तद्

शिष्टा स्यान्तये हि वेदान्मानुभवस्य शानाधमे विज्ञास्यसीति महाशार्थं है नमु
 पससाद तं हयत्किंच प्रच्छ सर्वं ह प्रतिवेद तं हो वाच यथा सोम्य महतो भ्याह
 तस्यैकं मंगारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैरुपसमाधाय प्राज्वालयेते न
 ततोपि बहु रहे देवं सोम्येतेषो उक्ता नां कला नामैका कलाति शिष्टा भूत्वा न्ते
 नोपसमाहिता प्राज्वाली तये तर्हि वेदाननुभवस्य न्तमयं हि सोम्य मनो
 योमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति तद्वा स्य विज्ञा विज्ञा विज्ञा विज्ञा ॥ १२ ॥
 उद्दालको हौरुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच खलु तं मे सोम्य विज्ञानी हीति यत्रै
 तमुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति
 तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वहृषीतो भवति स यथाशकुनिः सूत्रेण प्र
 बद्धो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा बंधनमेवोपश्रयत एवमेव
 खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्र
 या यते प्राणबंधनं हि सोम्य मन इत्यशनां पिवासे मे सोम्य विज्ञानी हीति यत्रैत
 त्पुरुषो शिष्यति नामा प एव तदशितं नयंते तद्यथा गोना यो श्वनायः पुरु
 षनाय इत्येवं तदप्यन्ये शनायेति तत्रैतच्छुगमुपतितं सोम्य विज्ञानी हिने

इति श्रूय एवमाभगवान्वितापयत्वितितथा सोम्येति होवाच ॥ १५ ॥ पुरुषं सो
म्योतहस्तगृहीतमानयं स पहाधीस्ते यमकार्षीमि रश्रुमस्मै तपते तिस्रदि
तस्य कर्ता भवति तत एवान्तमात्मानं कुरुते सोऽन्ताभिसंधो न तेनात्मान
मंतर्ह्यपरश्रुंतं प्रतिगृह्णाति सदस्यतेथ हन्यतेथ यदि तस्या कर्ता भव
तितत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभिसंधः सत्येनात्मानं मंतर्ह्यपर
श्रुंतं प्रतिगृह्णाति स न दद्यातेथ मुच्यते स यथा तत्र नादाद्ये तैतदास्य
मिदं सर्वं तस्यैव आत्मा तलमे सिध्यते केतो इति तद्दास्य विजज्ञाविति
विजज्ञाविति ॥ १६ ॥ ॥ इति षोडशोऽध्यायः प्रपाठकः ॥ ॥

हि श्रीगोपाकायनमः ॥ अधीभगव इति होपसत्तादसनात्कुमारं नाबदस्त
होवाच यद्वेदधते नमोपसीदतस्तत्तुर्ध्वं वक्ष्यामीति सहो वाचर्वेदं भ
गवो ध्येमि युजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमिति हासपुराणं पंचमं वे
दानां वेदं पित्र्यं राशिं देवानि धिं वाको वाक्क्रमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां
भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यां मेतद्भगवो ध्येमि सो
हं भगवो मंत्रां विदेवास्मिनास्मि विष्णुं तथैव मे भगवद्दृशेभ्यस्त रतिशो कमा

स्मविदितिसोऽहं भगवः शोचामि तं माभगवांछो कस्य पारं तारयत्विति तं होवाच
यद्वै किं चैतदध्यगीद्यानामेवैतन्नामवाक्क्रमेदोयजुर्वेदः सामवेद आथर्वण
श्चतुर्थ इति हासपुराणः पंचमो वेदानां वेदः पित्र्यो राशिं देवानि धिं वाको वा
क्क्रमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदे
वजनविद्यानामेवैतन्नामोपास्ते तिस्र्यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्तामो ग
तं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते भगवो नान्ते भूय इति
ति नान्ते वावभूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ १७ ॥ वागवाव नान्ते भूयसी
वागवरेवेदं विज्ञापयति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमिति हासपुराणं पं
चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं देवानि धिं वाको वाक्क्रमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मवि
द्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यां दिवं चरुधिर्वीचवा
युं चाकाशं चापश्च तेजश्च देवांश्च भुवः पशून् च वयं सिचत्तलवन
स्पतींश्चापदात्या किटपतंग पिपीलिकं धर्मं चाधर्मं च सत्यं चानृत्यं साधु
चासाधु च हृदयं च हृदयं च यद्वै वाग्भाविष्यन्त धर्मानाधर्मा अज्ञा
विष्यन्त सत्यं चानृत्यं न साधुना साधुन हृदयतो नाहृदयतो वा मेवैतत्सर्वं

विज्ञापयति वाचमुपास्वेतिसयो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाचो गतं तत्रास्तेत्यय
 धा कामचारे भवति यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्तेति भगवो वाचो भूय इति वाचो वा
 बभूयोस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ मनो वाचो वाचो भूयो यथा वै देवा
 मलके देवा कोले दौ वाक्षौ मुखे नु भवत्येवं वाचं च नाम च मनो नु भवति स
 यदा मनसामनस्यति मंत्रानधीयते तथा धीते कर्माणि कुर्वीत्येव स यकु
 रते पुत्रांश्च पशून्श्चैष्येयं यथेष्टं तस्मिन् च लोके ममुं चैष्येयं यथेष्टं तेन मनोवासा
 नो हिलोको मनो हि ब्रह्मे मनोऽपास्वेतिस यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो
 गतं तत्रास्य यथा कामचारे भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपास्तेति भगवो मनसो भू
 यदिति मनसो वाचो भूयोस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥ संकल्पो वाचमन
 सो भूयान्यदा वै संकल्पयते धमनस्य तथा च मीरयति तामुना म्मीरयति
 नाम्नि मंत्रा एव भवन्ति मंत्रेषु कर्माणि तानि ह वा एतानि संकल्पे कायनाति संक
 ल्पास्माति संकल्पे प्रतिष्ठितानि समकूपतां द्यावापृथिवी समकल्पे तां वायुश्च
 काशश्च समकल्पे तामापश्यति जश्च ते वा संकल्पे वर्षे संकल्पे ते वर्षे स्य सं
 कल्प्या अन्तं संकल्पे ते न स्य संकल्पे प्राणाः संकल्पे ते प्राणानां संकल्पे मंत्राः
 संकल्पे ते मंत्राणां संकल्पे कर्माणि संकल्पे ते कर्मणां संकल्पे लोकः संकल्पे

तथा च कारतश्च संवर्तते तं हो वाचात्र वाच किल स होम्यनानि भालयसे चैव
 किलेति स य एषो निमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्सं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इ
 ति भूय एवमा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति हो वाच ॥ १३ ॥ यथा सो
 म्यपुरुषं गंधोरेभ्यो भिनद्वाक्षमानीय तं ततो तिष्ठेजने विरुजेत्स यथा त
 त्र प्रोद्गोदद्वौ धरा द्वा प्रध्मायीत भिनद्वाक्ष आनीतो भिनद्वाक्षो विरुजस्त
 स्य यथा भिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दशं गंधारा एतां दशं ब्रजेति स ग्रामा
 द्गामं घृष्टं डिनो मेधावी गंधारानेवोपसंपद्येते वमेवे हाचार्यवान्पुरुषो वे
 दतस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षेथ संपत्स्यदिति स य एषो निमैतदात्म्यमि
 दं सर्वं तत्सत्सं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एवमा भगवान्विज्ञा
 य पत्विति तथा सोम्येति हो वाच ॥ १४ ॥ पुरुषं सोम्येति विज्ञापयितुं ज्ञातयः
 पर्युपासते ज्ञानासि मां ज्ञानासि मामिति तस्य वाचनं वाङ्मनसि संपद्य
 ते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्थो देवता या तावज्ज्ञानास्यथ यदास्य
 वाङ्मनसि संपद्येते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्थो देवता या मथानजा
 नानि स य एषो निमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्सं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो

ताद्रूपो ध्यायती वृद्धिर्ध्यायती वातरि सं ध्यायती व द्यौर्ध्यायती वापो ध्या
 यती व पर्वता ध्यायती व देवमनुष्यास्तस्माद्यद्दमनुष्याणां महतां प्राप्नुवं
 ति ध्यानापादंशाद्वैवतेन वं यथेत्याः कलाहेनः पिश्रुना अपि वा दिनस्त
 थये प्रभा वो ध्यानापादंशाद्वैवतेन वं ति ध्यानुमुपास्वेतिसयो ध्याने ब्र
 ह्मेत्युपास्ते याव ध्यानस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो ध्याने
 ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो ध्यानाद्रूप इति ध्यानाद्वा बभूयोस्तीति तन्मे
 भगवान्ब्रवीत्विति ॥६॥ विज्ञानं वा व ध्यानाद्रूपो विज्ञानेन वा स्मृते रं मि
 जानाति यत्तुर्वेदं सामवेदमाधर्वणं चतुर्थमिति हासपुराणं पंचमं वेदा
 नां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वा को वाक्रमे कायनं देवविद्यां भूतविद्यां ब्रह्मविद्यां
 क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं च
 काशं च पश्वं च जश्वं च देवांश्च मनुष्यांश्च पशून् च वयं स च तृणवनस्य
 तीक्ष्णपदान्याकीटपतंगपिपीलिकं धर्मं चाधर्मं च सत्यं चानृतं च साधु
 चासाधु च हृदयत्वं चाहृदयत्वं चान्नं च रसं च मेघं च लोकममुं च विज्ञानेनैव
 विज्ञानाति विज्ञानमुपास्वेतिसयो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै

सलोकान्ज्ञानवतो भ्रासिध्यतियावद्विज्ञानस्य गतं तत्रास्य यथा का
 मचारो भवति यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो विज्ञानाद्रूप इति विज्ञा
 नाद्वा बभूयोस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥७॥ बलं वा विज्ञानाद्रूपो वि
 हृशतं विज्ञानवतामेको बलवानाकं धृयते स यदा बली भवत्यथोच्छाता
 भवत्युतिष्ठन्परिचरिता भवति परिचरन्तु पसता भवत्युपसीदं द्रष्टा भव
 ति श्रोता भवति मंता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवति बले
 न वै पृथिवी तिष्ठति बलेनांतरिक्षं बलेन द्यौर्बलेन पर्वता बलेन देवमनुष्या
 बलेन पशवश्च वयं स च तृणवनस्य तयः श्वायदान्याकीटपतंगपिपील
 कं बलेन लोकस्तिष्ठति बलमुपास्वेतिसयो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वल
 स्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो बलं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो ब
 लाद्रूप इति बलाद्वा बभूयोस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥८॥ अन्नं वा व
 बलाद्रूपस्तस्माद्यद्यपि दशरात्रीन्तीश्वरी यो धृयुर्जीवेदधवा अद्रष्टा श्रो
 तामंता बोद्धा कर्ता विज्ञाता भवत्यथान्नस्य ये द्रष्टा भवति श्रोता भवति मंता
 भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवत्यन्नमुपास्वेतिसयो अन्नं ब्रह्मेत्यु
 त्सास्यह्या

पातेनवतो वै सलोकान्वावतोभिसिध्यति यावदत्रस्य गतं तत्रास्य यथा
 कामचारो भवति यो न तत्रैतद्युपास्तेऽस्ति भगवो न्नाद्रयस्य तत्रादावभूयोस्ती
 तितमे भगवान्ब्रवीति ॥ १॥ आपो वा अन्नाद्रयस्य तस्माद्यदा सुवृष्टि
 र्भवति मा धीयंते प्राणा अन्तं कनीयो भविष्यतीत्यथ यदा सुवृष्टि र्भवत्य
 नरिनः प्राणा भवन्त्यन्तं बहु भविष्यतीत्याप एवे मामूर्तो ये यं पृथिवीयदं
 तरिक्षं य द्यौर्य सर्वता य देवमनुष्या यत्पशवश्च यं सिचरुणं वनस्पतयः
 श्वापदान्या कीटपतंग पिपीलिका माप एवे मामूर्तो अ प उ पा स्वेति स यो
 पो ब्रह्मेत्युपास्तेऽप्योति सर्वा न्का मां स्तपिमान् भवति यावदपांगतं
 तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो यो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो द्यौ भूय इ
 त्यद्वा वावभूयोस्तीति तमे भगवान्ब्रवीति ॥ १०॥ तेजो वा अ द्यौ भू
 यस्तदा एत द्या यु मा गत्या काशमभितपति तदा कुर्निशोचति नितवति
 वर्षिष्यति वा इति ते ज एव तसू र्व दर्शयित्वा थापः सृजते ते ते तदूर्ध्वं भिश्च
 तिरश्चींश्च विद्युद्दिशो हृदा श्वरं नितस्मादाहुर्विद्योतते स न यतिवर्षि
 ष्यति वा इति ते ज एव तसू र्व दर्शयित्वा थापः सृजते ते ते ज उ पा स्वेति स यस्ते

लोकस्य संकल्पे सर्वं संकल्पते स एष संकृतः संकल्पमुपास्वेति स यः संकल्पं
 ब्रह्मेत्युपास्ते कृत्वा नै सलोकान्भुवा भुवः प्रतिष्ठितान्प्रतिष्ठितो व्यथमानान
 व्यथमानो भिसिध्यति यावत्संकल्पस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति
 यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः संकल्पाद्रय इति संकल्पाद्वावभू
 योस्तीति तमे भगवान्ब्रवीति ॥ ४॥ चितं वाव संकल्पाद्रयो यदा वै चेत
 यते थ संकल्पयते थ मनस्य स्थ वाच मीरयति तामुना म्मीरयति नास्ति मे
 त्रा एकं भवंति मंत्रेषु कर्माणि तानि ह वा एतानि चित्तै का यनानि चित्तास्मानि
 क्षिते प्रतिष्ठितानि तस्माद्यद्यपि बहु विद्वितो भवति नायमस्तीत्येवेन मा
 हु र्यदयं वेद यद्वा अयं विद्वान्नेत्यमचित्तस्यादित्यथ यद्यल्य विज्ञेय वा ज्ञ
 वति तस्मा एवो त भु श्रू षंते चितं ह्ये वैषामे कामनं चित्तमात्मा चितं प्रतिष्ठा
 चित्तमुपास्वेति स यश्चितं ब्रह्मेत्युपास्ते चितान्वै सलोकान्भुवा भुवः प्र
 तिष्ठितान्प्रतिष्ठितो व्यथमानान व्यथमानो भिसिध्यति यावच्चित्तस्य ग
 तं तत्रास्य यथा कामचारो भवति याश्चितं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवश्चित्ता
 द्रय इति चित्ताद्वावभूयोस्तीति तमे भगवान्ब्रवीति ॥ ५॥ ध्यानं वाव चि

९

स्ययथाकामचोरोभवतियः स्मरं ब्रमेत्यपास्तेऽस्तिभगवः स्मराङ्गय
इतिस्मराद्वावसूयोस्तीतितन्मेभगवान्ब्रवीत्विति १३ आशाववि
स्मराङ्गयस्याशो द्वेवैस्मरो मंत्रानधीतेकर्मणि कुरुतेपुत्रांश्चप
श्चैतत्तन्मंचलोकममुंचे छतआशामुपास्तेतिसयआशां ब्रमे
त्यपास्ते आशयास्य सर्वेकामाः समध्यंत्यमोद्याहास्याशिषोभवंति
यावदाशायागतंतत्रास्ययथाकामचोरोभवतियत्राशां ब्रमेत्य
पास्तेऽस्तिभगवआशायाः प्रयुड्याशायावावसूयोस्तीतितन्मे
भगवान्ब्रवीत्विति १४ प्राणोवाआशायाः प्रयान्यथावाअरा
नाभौसमिर्षिताएवमस्मिन्प्राणे सर्वे समर्पितं प्राणः प्राणेनयातिप्राणः
प्राणंदादातिप्राणायददातिप्राणेहपिताप्राणोमाताप्राणोभ्राताप्राणाः स्वस्रा
प्राणआचार्यः प्राणोब्राह्मणः समुद्रपितरं वामातरं वाभ्रातं वास्वसारं वा चार्थं
वाब्राह्मणं वा किंविदुश्चमिवमस्याह धित्कास्त्वित्सेवैनमाहुः पितृहवैत्व
मसिमातृहवैत्वमसिभ्रातृहवैत्वमसिस्वसृहवैत्वमस्याचार्यहवैत्वम
सिब्राह्मणहवैत्वमसीत्यथयद्यप्येनानुक्रांतप्राणंछलेनसमासंध्य

९

तिषंदूरेनैवैनंब्रूयुः पितृहासीतिनमातृहासीतिनभ्रातृहासीतिनस्वसृहा
सीतिनआचार्यहासीतिनब्राह्मणहासीतिप्राणोद्येवैतातिसर्वेष्णिभवतिसयाए
षद्वंपश्यन्नेवंमन्वानएवंविज्ञानन्नतिवादीभवतितंचेद्वयुरतिवाद्यसीत्य
तिवाद्यस्मीतिब्रूयान्नापेन्दुवीत ॥१५॥ एषतुवाअतिवदतियः सत्येनातिवद
तिसोहंभगवस्तत्येनातिवदानीतिसत्येवैवविजिज्ञासितव्यमितिसत्यंभगवो
विजिज्ञासइति ॥१६॥ यदावैवज्ञानात्यथसत्यंवदतिनाविज्ञानेनसत्यंवदति
विज्ञानेनैवसत्यंवदतिनिज्ञानंत्वेवविजिज्ञासितव्यमितिविज्ञानंभगवोविजि
ज्ञासइति ॥१७॥ यदावैमुनुतेधविज्ञानातिनामत्वानिज्ञानातिमत्वेवविज्ञाना
तिमतिस्त्वयविजिज्ञासितव्येतिमतिभगवोविजिज्ञासइति ॥१८॥ यदावैश्रद्ध
धात्यधमनुतेनाश्रद्धधमनुतेश्रद्धधदेवमनुतेश्रद्धात्वेवविजिज्ञासितव्येति
श्रद्धांभगवोविजिज्ञासइति ॥१९॥ यदावैनिस्तिष्ठत्यधश्रद्धधातिनानिस्ति
ष्ठच्छ्रद्धधातिनिस्तिष्ठन्नेवश्रद्धधातिनिष्ठात्वेवविजिज्ञासितव्येतिनिष्ठांभ
गवोविजिज्ञासइति ॥२०॥ यदावैकरोत्यधनिस्तिष्ठतिनाकत्वानिस्तिष्ठति
कृत्वेवनिस्तिष्ठतिकृतिस्त्वेवविजिज्ञासितव्येतिकृतिभगवोविजिज्ञासइति ॥२१॥

३०

यदावैसुखं लभते थ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं
 त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सुखं भूमा गवो विजिज्ञास इति ॥ २२ ॥ यो वै भूमा त
 सुखं नात्पे सुखमास्ति भूमेव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भ
 गभगवो विजिज्ञास इति ॥ २३ ॥ यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजा
 नाति स भूमा थ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदप्यं यो वै भूमा
 तदमृतमथ यदप्यंतमर्त्यं स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे माह म्नि यदि
 वानमाहि म्नीति गोअश्वमिह माहिमेत्या च क्षेते हस्तिहरण्यं दासभार्यक्षे
 त्राण्यायतनानीति नाह मेवं ब्रवीमि ब्रवीमीति ह होवाचान्यो ह्यन्यास्मिन्
 तिष्ठित इति ॥ २४ ॥ स एवाधस्तात्स उपरिष्ठात्स पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षि
 णात्स उत्तरतः स एवेदं सर्वमित्यथा तोहं कारादेश एवाह मेवाधस्ताद
 हमुपरिष्ठादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणातोहमुत्तरतोहमेवेदं सर्वमि
 त्यथा त आत्मा देश एवाह मेवाधस्तादात्मा पश्चादात्मा पुर
 स्तादात्मा दक्षिणात्मा उत्तरात्मा त आह मेवेदं सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्ने
 वं मनवान एव विजानात्सरति रात्मकी उ आत्ममिथुन आत्मानंदः स स्वरा

30

जो ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोकाः आस्यतोऽपहततमस्कानभिसि
 धति यावत्तेजसो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यस्ते जो ब्रह्मेत्युपास्तेऽ
 स्ति भगवस्तेजसो भूय इति तेजसो बावभूयोस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीति
 ११ आकाशो वायुर्जैतैः सोम्यानां काशे वै सूर्या चंद्रमस्ता बुभौ विष्णु
 नक्षत्राण्यग्निराकाशेनाह्वयस्याकाशेन शृणोत्याकाशेन प्रतिशृणो
 त्याकाशे रमत आकाशेन रमत आकाशे जायत आकाशमभिजायत
 आकाशमुपास्वैति स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्ते आकाशवतो वै स लो
 काः तत्र काशवतो संबाधानुरुगायावतो भिसि धति यावदाकाशस्य
 गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भ
 गव आकाशाद्भूय रत्याकाशाद्वावभूयोस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीति
 ति १२ स्मरो वा आकाशाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि ब्रह्म आसीरन्नस्मरं तो
 नैव ते कंचन शृणुयुर्न मन्वीरन्न विजानीरं न्यदावावते स्मरेयुरथ
 शृणुयुरथ मन्वीरन्थ विजानीरं न्स्मरेण वै पुत्रान्विजानाति स्मरेण
 पशंस्मरमुपास्वैति स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते यावत्स्मरस्य गतं तत्रा

श्रीमद्भागवतयेनमः॥अथयदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरेदहरंपुडरीकंवे
 श्मदहरोस्मिन्तराकाशस्तस्मिन्पुनरुदयं दृष्टव्यं द्वावविजितासि
 तव्यमितितेचेद्वयुर्ध्वदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरेदहरंपुडरीकंवेश्मदहरोस्मि
 न्तराकाशः किंतदत्रविद्यतेयदन्वेष्टव्यं द्वावविजितासितव्यमि
 तिसब्रूयाद्यावान्वाअयमाकाशस्तावानेषोतहृदयआकाशउभेआस्मि
 न्द्यावापृथिवीअंतरेवसमाहितेउभावग्निश्चवायुश्चसूर्याचंद्रमसावु
 भौविद्युन्क्षत्राण्यश्वास्तेहास्तियच्चनास्तिसर्वतदस्मिन्समाहित
 यमितितेचेद्वयुरस्मिन्श्वेदिदं ब्रह्मपुरेसर्वसमाहितं सर्वाणि च भूतानि स
 र्वचक्रामायदैर्नज्जरावाप्नोतिप्रध्वंसते वा किंततोतिशिष्यतइतिसब्रू
 यान्नास्यजरेयेतज्जीर्येतिनवधेनास्यहंन्यतएतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मि
 न्क्रामाः समाहिता एष आत्मापहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोविजि
 घत्सोपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पोयथाष्टेवेहप्रज्ञात्मान्वाविशंति
 यथानुशासनंयंयमंतमभिकामाभवंतियंजनपदेयंक्षेत्रभागंतंतमेवोपजी

वंतितद्यथेहकर्मजितोलोकः क्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यजितोलोकः क्षीयतेत
 द्यहहात्मानमनुविद्यव्रजंत्येतांश्चसत्यान्क्रामांस्तेषांसर्वेषुलोकेष्वकाम
 चारोभवत्यथयहहात्मानमनुविद्यव्रजंत्येतांश्चसत्यान्क्रामांस्तेषांसर्वेषुलो
 केष्वकामचारोभवति॥३॥सयदिपितृलोककामोभवतिसंकल्यादेवास्य
 पितरः समुत्तिष्ठंतितेनपितृलोकेनसंपन्नोमहीयतेयदिमातृलोककामो
 भवतिसंकल्यादेवास्यमातरः समुत्तिष्ठंतितेनमातृलोकेनसंपन्नोमहीय
 तेयदिभ्रातृलोककामोभवतिसंकल्यादेवास्यभ्रातरः समुत्तिष्ठंतितेन
 भ्रातृलोकेनसंपन्नोमहीयतेयदिस्वस्तृलोककामोभवतिसंकल्या
 देवास्यस्वसारः समुत्तिष्ठंतितेनस्वस्तृलोकेनसंपन्नोमहीयतेय
 दिसखिललोककामोभवतिसंकल्यादेवास्यसखायः समुत्तिष्ठंतितेनस
 खिलोकेनसंपन्नोमहीयतेयदिगंधमाल्यलोककामोभवतिसंकल्या
 देवास्यगंधमाल्येसमुत्तिष्ठंतितेनगंधमाल्यलोकेनसंपन्नोमहीयतेय
 द्यन्नपानलोककामोभवतिसंकल्यादेवास्यान्नपानेसमुत्तिष्ठंतिते
 नान्नपानलोकेनसंपन्नोमहीयतेयदिगतिवादित्रलोककामोभवति

संकल्पादेवास्यगीतवादित्रे समुत्तिष्ठतस्तेन गीतवादित्रलोकेन संपन्नो म
हीयते यद्यदि स्त्रीलोककामो भवति संकल्पादेवास्यस्त्रीलोके कामो भ
वति यः समुत्तिष्ठति तेन स्त्रीलोकेन संपन्नो महीयते यं यमंतमभिकामो भ
वति यं कामं कामयते सोऽस्य संकल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन संपन्नो महीयते
॥२॥ तस्मै सत्याः कामा अनन्ता पिधानास्तेषां सत्यानां सतामन्तमपि धा
नं यो यो त्यस्येतः प्रैति न तमिह दर्शयिष्ये लभते यये चास्ये हजीवायेव प्रे ना
ताय चान्यदिष्ठन्नलभते सर्वतद्वगत्वा विंदते त्रस्येते सत्याः कामास्त
यथापि हिरण्यमिति निहितमक्षेत्रस्य उपरि पुरि संचरंतो न विंदेयुरेव
मेवेमाः सर्वा भजा अहरहं संसृतं ब्रह्मलोकं न विंदेयन्ते न हि प्रसू
दाः सवा एष आत्मा हृदितस्यैतदेव निरुक्तं हृदयमिति तस्माद् हृदय
महरहवी एवं विस्वर्गलोकमेत्यथ येषां संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्था
य परं ज्योतिरूपसंपद्यस्वेन रूपेणाभिनिःप्यद्यत एष आमेति होवा
चैतदमृतमस्य मेतद्विद्वेति तस्य हवा एतस्य ब्रह्मणो नाम संयेमि
तितानि हावा एतानि त्रीण्यक्षराणि सति यमिति तद्यत्तदमृतमथ
यत्तितन्मर्त्यमर्थं यद्यंते नो भेयच्छति यदने नो भेयच्छति तस्माद्यमहर

इद्वद्वितस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवत्यथ येन धातो विदुरन्य राजानसे
क्षय्यलोका भवति ते वा सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥२५॥ तस्य हवा
एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आश
त्मतः स्मर आत्मतः आकाश आत्मत स्तेज आत्मत आप आत्मत आवि
र्भावति रोभा वा वात्मतो न्न मास्ते बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो ध्यान
मात्मतश्चिन्तामात्मतः संकल्प आत्मतो मन आत्मतो वागात्मतो नामात्मतो
मंत्र आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेदं सर्वमिति तदेव श्लोको न पश्ये मृत्युं प
श्यति न रोगं नोदुःखतां सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वं शक्ति
त एकधा भवति त्रिधा भवति पंचधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकधा
शंस्मृतः शतं च दश नैकश्च सहस्राणि च विशति राहारश्च द्दौ सत्वश्रुद्धिः
सत्वश्रुद्धौ ध्रुवास्मृतिः स्मृतिलंभे सर्वं ग्रंथीनां विप्रमोक्षस्तस्मै प्र
दित कथाया यतमसंस्मरं दर्शति भगवांस्तनात्कुमारस्तं स्कंदं दत्ता
त्रयं ते तं स्कंदं दत्ता चक्षते ॥२६॥ ॥ सप्तमप्रपाठकः ॥ ॥ श्री ॥

विद्य

मचरो भवति ॥ ५ ॥ अथ या एता हृदयस्य नाज्यताः पिंगलस्याणि न्नास्ति छंतिमु
 कस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य सौवर्णादियः पिंगल एष सुकृष्ण नील
 एष पीत एष लोहितस्तद्वर्णमहापथ आतत उभो ग्राभोगच्छती नैवेव मेवेना आदि
 मस्य रश्मय उभो लोको गच्छती मचा मुचा मुष्मादादित्यात्प्रतायते ता आसुना डीयु
 सत्ता आभ्योना डीयुः प्रतायते ते मुष्मिन्नादित्ये सप्तास्तधत्ते तसुतः समस्तः संप्र
 संनः स्वप्नं विजानात्यासुत दाना डीयुस्यो भवति तत्त कश्चन पाप्मास्य शक्ति
 जसा हि हत दा संपन्नो भवत्यथ यत्रैतद्वलिमानं नीतो भवति तमभित आसीना आह
 र्जीना सिमां जाना सिमा मति सया च दस्मा छरी रादनु क्रांतो भवति ना वजाना सधय
 त्रैतदस्मा छरी रादुक्रम सयेतैरे वरश्मिभिरुर्ध्व आक्रमते संक्रमेति वा हो द्वा माय
 ते सया वक्षि ये न्नस्तव दादि संगच्छेत्तदैखलु लोक द्वा रं विदुषां प्रपदनं निरोधो
 विदुषां तदेव क्रोकः शतं चैका च हृदयस्य नाज्यता सांम धीतमभिनिः सते का
 तयोर्ध्वमायं नमत्तमेति विषुडु न्या उक्रमणे भवंत्यक्रमणे भवंति ॥ ६ ॥ यथा
 सापहत पाप्मा विजरो विमल्युर्विशोको विजिघ्रसो पिपासः सत्यकामः सत्यसंक
 ल्यः सो न्वेष्ट्यः सविजिता सितयः ससर्वाश्च लोकाना प्रोतिसर्वाश्च कामान्य
 स्तमात्मानमनु विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच त हो भवे देवा सुरा अनुबुधिर

चायु

ते होचुर्हेतत मात्मानमन्विष्य मोय मात्मानमन्विष्य सर्वाश्च लोकाना प्रोतिसर्वाश्च
 कामानिती द्रोहै वदेवाना मभिप्रवज्राज विरोचनो सुराणां तो हा संविदाना वेव समिह्ताणी
 प्रजापति स काशमाजग्मुस्तौ ह द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्म चर्य भूषतुस्तौ ह प्रजापतिरुवा
 च किमिच्छता व वास्तमिति तो होचतुर्थ आत्मापहत पाप्मा विजरो विमल्युर्विशोको वि
 जिघ्रसो पिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सो न्वेष्ट्यः सविजिता सितयः सस
 र्वाश्च लोकाना प्रोतिसर्वाश्च कामान्यस्तमात्मानमनु विद्य विजानातीति भगव
 तो वचो वेदमंते तमिच्छता व वास्तमिति तो ह प्रजापतिरुवाच य एवोक्षिषि पुरुषो दृ
 श्यत एष आत्मेति हो वाचैत रमत मभयमेत दूह्ये सधयोयं भगवोऽमुपरिख्याय
 तेयश्चायमादर्शकतम एष इत्येष उदैवैषु सर्वेषु परिरव्याय त इति हो वाचा ॥
 उदशराव आत्मानमवेक्ष्य पश्यन् नो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति तो हो दशरावे
 वेशां चक्रते तो ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति तो होचतुः सर्वमेवेदमावां भग
 व आत्मानं पश्या व आलो मभ्य आन रेभ्यः प्रतिरुपमिति तो ह प्रजापतिरुवाच
 साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्यो दशरावे वेशेथामिति तो ह साध्वलंकृतौ सु
 वसनौ परिष्कृतौ भूत्यो दशरावे वेशां चक्रते तो ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति तो हो

चतुर्थे वेदमावांशगवः साध्यलंकृतो सुवनोपरिष्कृतो सुखमेवेमौभ
 १४ स गवः साध्यलंकृतो सुवनोपरिष्कृतो विरोधे आत्मेति हा वाचेतदमतमभ
 यमेतद्भूतेति नो ह शान्तदयौ प्रवृजतुस्तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाचानुप
 लभ्यात्मानमननुविद्य ब्रजतो यतर एतदुपनिषदो भविष्यति देवा वासुरा वा ते
 पराभविष्यति तिसहशान्तरुदय एव विरोचनो सुरांजगाम वैभ्यो हे तामुपनिष
 दं प्रोवाचास्मे वेहमहेभ्य आत्मा पारचर्य आत्मानमेवेहमहं यं तात्मानं पारचरं
 नुभौ लोका ववाप्नोतीमं चापुं चेति तस्मादप्यघे हा दानमश्रुधानमय
 जमानमाहुरासुरो बतेत्यसुराणां ह्येषोपनिषत्तस्य शरीरं भक्षया वसने
 नालंकारेणोति संसृजं त्येतेन ह्यमुं भो कं जेप्यं त्रोमन्येते ॥ ८ ॥ अथ हेन्द्रो प्राप्य
 वदेवानेतद्भूयं दर्शयथैव रत्नवयमस्मिं छरीरे साध्यलंकृतो साध्यलंकृतो
 भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एव मे वायमस्मि न धेयं धो भवति
 स्मामेस्वामः पारिष्कृतो पारिष्कृतो स्येव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति ना
 ह मत्र भोग्यं पश्यामीति ससमित्यादिः पुनरेवायं तं ह प्रजापतिरुवाच मघ
 वं न्यछांत हृदयः प्रात्राजीः साध्यं विरोचनेन किमिच्छन् नरागम इति सहो

हवी एवं वित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ३ ॥ अथ य आत्मा स तेनुर्वधति रेणं लोकानां मसं
 भेदाय नैनं सेनुमहोरात्रे तरतो नजरानमत्युन्नो को न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वपाप्मा
 नो तो निवर्तते पहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकस्तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वा धाः सन्ननं पोभ
 वति विदुः सन्नविध्यो भवत्युपतापी सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतं सेतुं तिर्त्वा
 पिनक्तमहरे वाभिनिष्यद्यते सकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोकस्तद्य एवैतं ब्रह्मलो
 कं ब्रह्मचर्येणानुविंदति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भ
 वति ॥ ४ ॥ अथ यद्यत्तस्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव यो सातातं
 विंदते यद्यदित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव यो सातातं
 धयस्त्रा यणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव यो सातातं
 णं विंदते यद्यनौ नमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव यो सातातं
 विद्यमनुते धयदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव यो सातातं
 ब्रह्मचर्येणानुविंदते यद्यदणायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव यो सातातं
 ण्यश्वाणं बौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवितदैरं मदीयं सरस्तदश्वस्यः सो
 मसवनस्तदपराजिता पूर्वस्वणः प्रभुविमितं हिरण्यं तद्य एवैता वरं चण्यं चा
 णं बौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्येणानुविंदति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु लोकेषु का

तिनवधेनास्यहस्यतेनास्यस्त्राम्येणस्त्रामो धांतिवेवैनंविष्ठादयंतीवाप्रियं
 वेनेवभवत्पितरोदितोवनाहमत्रभोग्यंपश्यामीत्येवमेवैषमघवन्निति
 होवाचैतंतेवतेभूयोनुव्याख्यास्यामिचसापराणिद्वात्रिंशतंवर्षाणीति
 सहापराणिद्वात्रिंशतंवर्षाण्युवासतस्मैहोवाच॥१७॥तद्यत्रैतत्सुप्तः स
 १:संप्रसेनः स्वप्नंनविजानात्येषात्मेतिहोवाचैतदमृतमभय
 त्रेतिसहशंतहृदयःप्रवव्राजसहाप्राप्यैवदेवानेतद्रयंदर्शना
 तेयमेवंसंप्रत्यात्मानंजानात्ययमहमस्मीतिनोएवेमानिभूतानि
 वापीतोभवतिनाहमत्रभोग्यंपश्यामीतिससमिह्माणिः पुन
 रजापतिरुवाचमघवन्यछांतहृदयः प्राव्राजीः किमेवेछ
 होवाचनाहंस्वल्बयंभगवएवंसंप्रत्यात्मानंजानास
 एतेमानिभूतानिविनाशमेवापीतोभवतिनाहमत्रभो
 ग्यन्नितिहोवाचैतंतेवतेभूयोनुव्याख्यास्या
 ३५
 पराणिपंचवर्षाणीतिसहापराणिपंचवर्षा

मघदाहरेकशतंहवैवर्षाणिमघवान्प्रजापतौब्र
 ॥मघवनमस्तेवाद्दंशरीरमातंमल्लुनातद
 ॥सशरीरःप्रियाप्रियाभ्यांनवैसशरीरस्यस
 ॥शरीरंवावसंतंनप्रियाप्रियेष्टशतोशरीरोवायु
 ॥नुरशरीरांयेतानितघधैतान्वनुष्मादाकाशात्समुत्थाय
 रूपसंपद्यस्त्वेनस्त्वेनरूपेणाभिनिष्यधंतएवमेवैषसंप्रसादोस्मा
 ॥मुखायपरंज्योतिरस्यसंपद्यस्त्वेनरूपेणाभिनिष्यधतेसअमपु
 ॥त्रपर्येतिजक्षतकीडन्ममाणःस्त्रीभिर्कीयानैर्कीज्ञातिभिर्कीनो
 ॥न्तिदंशरीरंसयथाप्रयोग्यआचरणेयुक्तएवमेवायमस्मिंछरीरे
 ॥कोभयत्रैतदाकाशमनुविषणंचक्षुःसचाक्षुषःपुरुषोदर्शनायच
 ॥ययोवेदेदंजिघ्राणीतिसआत्मागंधायघ्राणमथयोवेदेदमभिधाहा
 ॥राणीतिसआत्माभिव्याहारायवागमथयोवेदेदंश्रवणीतिसआत्माश्र
 ॥वणायश्रोत्रमथयोवेदेदमन्वानीतिसआत्मानोस्यदैवंचक्षुःसवाएष
 ॥एतेनदैवेनचक्षुषामनसैतान्कामान्पश्यन्नमतेयएतेब्रह्मलोकेतंवाएतंदे

५४ तदमतेसऽआत्मा प्रजापतेः सभावश्च प्रपद्ये यशो हं भवामि ब्राह्म ५

वा आत्मानमुपासते तस्मात्तेषां सर्वे च लोका आताः सर्वे च कामाः स सर्वोश्च
लोका नोप्नोति सर्वोश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविधायि जानन्तीति ह प्रजाप

तिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥१३॥ श्यामा उवाच बलं प्रपद्ये शबलाख्यां प्रपद्ये

यशो मायि विधूय पापं चंद्रवराहो मुखात्प्रमुच्य धृत्वा शरीरमकृतं

ब्रह्मलोकमभिसंभवा मात्याभिसंभवामीति ॥१३॥ आकाशो वै

रूपयोर्निर्वहता ते यदंतरा तद्वस्त्वैतन्नानां यशोराज्ञां यशो

यशो हं मनुप्रापसि सहा हं यशो यशः श्वेतमदकमदकं श्वेतं लं

ल्लिंदुमाभिगं ॥१४॥ तदेतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापति

तः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्दमधीत्ययथा विधानं गुणैः कर्माति

तः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्दमधीत्ययथा विधानं गुणैः कर्माति

तः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्दमधीत्ययथा विधानं गुणैः कर्माति

तः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्दमधीत्ययथा विधानं गुणैः कर्माति

तः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्दमधीत्ययथा विधानं गुणैः कर्माति

तः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्दमधीत्ययथा विधानं गुणैः कर्माति

तः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्दमधीत्ययथा विधानं गुणैः कर्माति

तः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्दमधीत्ययथा विधानं गुणैः कर्माति

तः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्दमधीत्ययथा विधानं गुणैः कर्माति

तः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्दमधीत्ययथा विधानं गुणैः कर्माति

100

10

१६

श्रीः श्रीः

१०

१०

१०

१०

१०

१०

१०

१०

१०

१०

१०

१०

१०

१०

१०

१०

१०

१०